

ՎԱՆՈ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ԱՐՑԱԽԸ ՀԱՅ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Ամփոփենք, հայ հին գրականության էջերում դեռևս 4-րդ դարում Արցախը հիշատակված է եղել որպես «ամուր գաւառն», և ըստ Փավստոսի վկայության՝ հայոց սահմանը արևելքում եղել է Կուր գետը: Պարտավ քաղաքը, որը գտնվել է այժմյան Ադրբեջանի Բարդա քաղաքից 5-6 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք, 9-րդ դարում Անանուն Զրուցագրի կողմից անվանվել է Հայոց արևելյան սահմանին գտնվող քաղաքական:

4-րդ դարում արցախյան Փառաճունի, Խաչյան, Խաղբյան ազնվական տան իշխանները պատիվ են ունեցել մասնակից լինելու Արշակունի թագավորի խնջույքի սեղանին՝ համաձայն Մեսրոպյան Գահնամակի: Մովսես Խորենացու կողմից Փոքր Սյունիք անվանված Արցախի Ամարաս վանքում, որը կառուցել է տվել Գրիգոր Լուսավորիչը, 338 թ. թաղվել է վերջինիս որդին՝ Գրիգորիսը:

5-րդ դարում քրիստոնեություն քարոզելու նպատակով Մեսրոպ Մաշտոցն այցելել է նաև Արցախ ու Աղվանք՝ այնտեղ բացելով դպրանոցներ:

Ըստ 5-րդ դարում գրված և 7-րդ դարում խմբագրված «Աշխարհացոյց»-ի՝ Արցախ աշխարհը եղել է Մեծ Հայքի 15 նահանգներից մեկը՝ 12 գավառներով:

Արցախը՝ որպես հայոց աշխարհի մաս, հիշատակել են նաև պատմիչներ Փավստոսը, Եղիշեն, Մովսես Խորենացին, Մեբեոսը, Մովսես Կաղանկատվացին, Ղևոնդը, Անանուն Զրուցագիրը, Մովսես Դասխուրանցին:

6-րդ դարում Արցախում գործել են Վաչագան Բարեպաշտ Աղվանից արքան և վերջինիս հետ գործակցած հոգևորականներ Մատթե Գիտնավորը, Պարտավի Շուփ-հաղիշո արքեպիսկոպոսը, Կապաղակի Մանասե եպիսկոպոսը, Հունան, Անանիա, Սահակ եպիսկոպոսները, Ուտիքի Փոդ եպիսկոպոսը, Կաղանկատուքի երեց Հովսեփը, Պարտավի երեց Մատթեն, թագավորի դրան երեց Թոման, Գայեգուճի երեց Պողոսը, Յրիի քորեպիսկոպոս Շմավոնը, Դարահոճի երեց Մատթեն, Բեթի երեց Աբիկազը, Մանուչեի երեց Ուրբաթայրը, Հովել, Պարմիդե և Հակոբ երեցները, Կաղանկատուքի նահապետ Բակուրը:

Որպես Արցախում գործած գրողներ հայ հին գրականության մեջ հիշատակվել են 7-րդ դարում՝ Դավթակ Քերթողը, Մովսես Կաղանկատվացին, Գրիգորատուր Վարդապետը, Հովսեփ Բրտիայրեցի Անապատականը, 9-րդ դարում՝ Եսայի Ապունուսե Արցախի իշխանը, Համամ Արևելցին, 10-րդ դարում՝ Մովսես Դասխուրանցին, որոնք իրենց ստեղծագործությամբ հարստացրել են հայ հին գրականության գանձարանը:

Հայ հին գրականության մեջ Արցախի և արցախցիների մասին հիշատակությունները Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի հայկականության մասին հնագույն անհերքելի ապացույցներ են:

Բանալի բառեր՝ Փառաճունի, Խաչյան և Խաղբյան ազնվական տներ, Փոքր Մյունիք, Արցախը որպես հայոց աշխարհի մաս հիշատակող պատմիչներ, Դավթակ Քերթոդ, Մովսես Կաղանկատվացի, Գրիգորատուր Վարդապետ, Հովսեփ Բրտիայրեցի Անապատական, Եսայի Ապումուսե Արցախի իշխան, Համամ Արևելցի, Մովսես Դասխուրանցի:

Հայ հին գրականության մեջ արցախյան վկայությունների մասին չկա որևէ ուսումնասիրություն: Սույն հոդվածի **արդիականությունը** հայ հին գրականության մեջ Արցախի և արցախցիների մասին վկայակոչումների համակարգումն է:

Մեր **նպատակն** է ընդհանուր գծերով ցույց տալ Արցախի հայկականության ակունքները և արցախցի մշակութային գործիչների դերը հայ հին գրականության զարգացման գործում: Սույն հոդվածի **խնդիրը** մինչև 10-րդ դարն ընկած հայ մատենագրության մեջ Արցախի մասին տեղեկությունների համակարգված ամփոփումն է:

Հոդվածում առաջնորդվել ենք **պատմական** մեթոդով: Հոդվածի **գիտական նորույթը** Արցախի և արցախցիների մասին հայ հին գրականության էջերում եղած տեղեկությունների ամփոփ համակարգումն է:

Հարկ է շեշտել, որ Արցախը՝ որպես Հայաստանի մի մաս, հիշատակում են նաև օտարազգի անտիկ պատմիչներ Ստրաբոնը, Դիոն Կասսիոսը, Պլուտարքոսը և այլք, ինչը, սակայն, դուրս է մեր ուսումնասիրության խնդրադրությունից:

Հայ հին գրականության հնագույն վկայությունը Արցախի մասին **Փավստոսի** պատմության մեջ է՝ հայոց Արշակ Բ թագավորի ժամանակի մասին. *«Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ, եւ ամուր գաւառն Տնօրեաց, եւ ամուր աշխարհն Կորդեաց. ապա եւ տէր գաւառին Կորդուաց չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից»* / «Հայոց Արշակ թագավորից ապստամբեցան նաև Արձախի ամուր գավառը, Տնօրիքի ամուր գավառը և Կորդիքի ամուր աշխարհը, հետո նաև Կորդիք գավառի տերը գնաց կանգնեց Պարսից Շապուհ թագավորի առաջ»¹:

Ի դեպ, Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ ևս Արցախն անվանվում է «ամուր աշխարհ»²:

Իսկ Ե դպրության ԺԲ գլխում, որը վերնագրված է «Յաղագս Արձխայ», Փավստոսը կրկին համառոտ հիշատակում է Արցախ աշխարհի մասին. *«Հարկանէր գերկիրն Արձախայ մեծաւ պատերազմաւ, գերէր զբազումս ի նոցանէն. և զմնացորդացն առնոյր պանդանդս, և զմնացեալսն ի հարկի կացուցանէր»* / «Արցախի երկիրն էլ ջարդում էր մեծ պատերազմով, նրանից շատերին գերում էր: Մնացածներից պատանդներ էր առնում և նրանց հարկի տակ դնում»³: Սրան հաջորդող «Յաղագս Աղուանից» ԺԳ գլխում Փավստոսը շարունակում է. *«Առնէր պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից. հարկանէր զնոսա ի հարուածս անհնարինս: Եւ թափէր ի նոցանէ բազում գաւառս, զոր*

¹ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1987 (Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն), էջ 246-247:

² Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, Ե., 2011, էջ 82:

³ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, էջ 320-321:

*հաստեալ էր նոցա ի նոցանէն. զՈստի, զՇակաշէն եւ զձորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլ որ շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք: Եւ զԿուր գետ՝ որպէս և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին. և ի գլխաւորացն բազումս սպանանէին. և զմնացորդսն ի հարկի կացուցանէին, և պանդանդս ի նոցանէ առնուին» / «Պատերազմում էր նաև Աղվանից երկրի հետ և նրանց սոսկալի ջարդ էր տալիս: Նրանցից էտ էր խլում շատ գավառներ, որ նրանք գրավել էին – Ուտին Շակաշենը, Գարդմանաձորը, Կողթը և սրանց շուրջն եղած սահմանակից շատ գավառներ: Կուր գետը սահման դարձրեց (մեր) աշխարհի և Աղվանքի մեջ՝ ինչպես որ առաջ էր: Գլխավորներից շատերին սպանում էին, մնացորդներին հարկի տակի էին դնում և նրանցից պատանդներ էին առնում»⁴: Այսինքն՝ Արշակ Բ թագավորի սպարապետ Մուշեղը վերահաստատում է հայոց սահմանը մինչև Կուր գետը՝ Աղվանքի և Արշակունյաց Հայոց թագավորության միջև, ինչպես որ առաջ էր եղել (**«որպէս և յառաջն լեալ էր»**): Ակնհայտ է, որ 4-րդ դարում և դրանից առաջ էլ հայոց սահմանը եղել է Կուր գետը, և դա հաստատում է Փավստոսը:*

Ինչպես վկայում է **Կորյունը**, հայոց գրի և գրչության տարածման գործում Մաշտոցը չանտեսեց նաև Աղվանից աշխարհն ու Արցախը՝ բացելով դպրանոցներ նաև այս կողմերում: Մասնավորապես Աղվանքի մասին հստակ գրում է. **«Եւ ապա յեն այնորիկ հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իջանէր յաշխարհն եւ հասեալ ի թագաւորական տեղիսն, տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, եւ զնոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն ազատաւք հանդերձ. որոց առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի: Ապա հարցեալ ի նոցանէ, առաջի եղեալ վասն որոյ եկեալն էր: Եւ նոցա երկոցունց զուգակցելոց, եպիսկոպոսին եւ թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ. տային եւս հրաման՝ ի գաւառաց եւ ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել եւ գումարել՝ ըստ արժանաւոր եւ պատէն տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց, եւ ռոճիկս կարգել ի դարմանս» / «Եվ ապա դրանից հետո մնաք բարով ասաց՝ Աղվանքի կողմերը գնալու համար: Եվ գնաց, իջավ նրանց աշխարհը և հասնելով թագավորական տեղերը՝ տեսավ Աղվանների սուրբ եպիսկոպոսին, որի անունը Արսվաղ էր, որոնք և բոլոր ազատանիներով հանդերձ մեծ հնազանդությամբ ընդունեցին [նրան] Քրիստոսի անվան համար: Ապա երբ հարցրին, նա բացատրեց իր գալու նպատակը: Եվ նրանք երկու զուգակիցները, եպիսկոպոսն ու թագավորը, հանձն առան ընդունել դպրությունը և հրամայեցին իրենց իշխանության գավառներից ու տեղերից դպրության արվեստի համար բազմաթիվ մանուկներ բերել, ժողովել, արժանավոր ու հարմարավոր տեղերում դասասուներ-դպրոցներ [կազմել] և [նրանց] ապրուստի համար թոշակ նշանակել»⁵:**

Այս առումով ուշադրության է արժանի նաև Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդումն այն մասին, որ Մաշտոցն Արցախի Գիսի գյուղում կառուցել է տվել եկե-

⁴ Անդ, էջ 320-323:

⁵ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Ե., 1980, էջ 118-119:

ղեցի⁶, իսկ իր աշակերտ Հովնաթանին կարգել է Աղվանից դպրոցների վերակացու⁷:

Իսկ **Եղիշեն** «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» պատմագրքում երեք անգամ հիշատակում է Արցախ տեղանունը:

Այսպես՝ առաջին անգամ Հայոց աշխարհի ամուր կողմերի շարքում հիշատակում է նաև Արցախը. *«Մոյնպէս առնէր և ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիսն և ի Կորդիսն, յԱրցախ և յԱղուանսն, ի Վիրս և յաշխարհն Խաղտեաց»* / «Այսպես էր վարվում նաև աշխարհի բոլոր ամուր կողմերում, Տմորիքում և Կորդվաց աշխարհում, Արցախում և Աղվանքում, Վրաստանում և Խաղտյաց աշխարհում»⁸: Երկրորդ վկայությունը ևս Արցախի ամուր վայրերի և խիտ անտառների մասին է. *«Քանզի բազումք յազգէ ի մեծ նախարարացն էին, և եղբարք և որդիք և դստերք, հանդերձ ամենայն սիրելեալք իւրեանց ի մէջ ամրական վայրացն, ոմանք յանդոյս երկիրն Խաղտեաց, և այլ բազումք ի կողմանս հարաւոյ՝ յանմատոյց ամուրսն՝ Տմորեաց, և կէսքն ի թանձրախիտ մայրիսն Արձախոյ, և այլ ոմանք անդէն ի միջոց աշխարհին բռնացան ի վերայ բազում ամրոցացն»* / «Որովհետև շատերը մեծ նախարարների ցեղից էին, եղբայրներ, որդիներ ու դուստրեր, իրենց բոլոր սիրելիների հետ միասին այդ ամուր վայրերում էին, ոմանք Խաղտյաց անդույս երկրում և ուրիշ շատերը հարավային կողմերում՝ Տմորիքի անմատչելի ամրոցներում, մի մասն էլ Արցախի խիտ անտառներում, և ոմանք այնտեղ Միջնաշխարհում տիրեցին շատ ամրոցների»⁹:

Երրորդ վկայությունը Արցախի անտառները որպես թաքստոց ու պատսպարան ներկայացնելն է. *«Նա և որ յԱրձախայ մայրիսն անկեալն էին փախստականք»* / «Նմանապես և ովքեր փախել-ընկել էին Արցախի անտառները»¹⁰:

Մովսես Խորենացին ևս իր «Հայոց պատմության» բազմաթիվ էջերում հիշատակություններ ունի Արցախ և Աղվանից աշխարհների մասին: Այսպես՝ պատմության Բ գրքում Խորենացին գրում է. *«Թեո սորա մեծ եւ անուանի եւ բազմաբիր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի եւ յամենայն գործ մտաւորութեան եւ հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա՛, զի զցեղս զայս մեծ եւ անուանի մոռացումն եղել մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգունդն որ ի Միսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից եւ զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. եւ աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա: Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի եւ քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիրաւոր ի Պարթեւէն Վաղարշակայ: Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտեացոց եւ Գարդմանացոց եւ Մաւրէացոց եւ Գարգարացոց իշխանութիւնսն»* / «Սրանից հետո Վաղարշակը հաստատում է արևելյան հյուսիսային կողմի մեծ, անվանի բազմաբյուր կուսակալությունը, կուսակալ նշանակելով Առանին,

⁶ Տե՛ս Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 136-138:

⁷ Տե՛ս անդ, էջ 162:

⁸ Եղիշեն, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ե. Տեր-Մինասյանի, Ե., 1989, էջ 190-191:

⁹ Անդ, էջ 252-253:

¹⁰ Անդ, էջ 256-257:

որ անվանի մարդ էր, առաջինը բոլոր մտավորական և հանճարեղ գործերում, Կուր կոչված մեծ գետի ընթացքով, որ անցնում է մեծ դաշտով: Բայց գիտցիր, որ մենք Առաջին գրքում մոռացանք հիշատակել այս մեծ և անվանի ցեղը, այսինքն՝ Սիսակից սերված գունդը, որ ժառանգեց Աղվանից դաշտը և այս դաշտի լեռնակողմը, Երասխ գետից մինչև Հնարակերտ կոչված ամրոցը. աշխարհն էլ Աղվանք կոչվեց նրա քաղցր բնավորության պատճառով, որովհետև նրան աղու էին ասում: Այս Սիսակի սերնդից էր և այս անվանի և քաջ Առանը, որ Պարթև Վաղարշակի կողմից բյուրավոր կողմնակալ նշանակվեց: Ասում են, որ այս զավակներից են սերվել Ուտեացոց ազգը և Գարդմանացոց, Ծավդեացոց ու Գարգարացոց իշխանությունները»¹¹:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ հենց Խորենացին է Արցախն անվանում Փոքր Սյունիք. *«Բսկ ի հասանել համբալայ վախճանին Տրդատայ, ի դաւելոյ նորին Սանատրուկոյ եւ այլոց ոմանց հանապազատուտ արանց Աղուանից՝ սպանին գերանելին, ընթաղրեալ ձիովք, բարբարոսքն ի Վատնեան դաշտին, մերձ ի Կասբիականն կոչեցեալ ծով: Զոր բարձեալ սարկաւագաց նորին, բերելով ի փոքր Միւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի»* / «Բսկ էրբ Տրդատի վախճանվելու լուրը հասավ, բարբարոսները նույն Սանատրուկի և ուրիշ մի քանի միշտ սուտ խոսող աղվանների դավերով, երանելի Գրիգորիսին սպանեցին Վատնյան դաշտում, Կասբիական կոչված ծովի մոտ, ձիերի ոտնատակ տալով: Նրա սարկավագները նրա մարմինը բերին Փոքր Սյունիք, թաղեցին Ամարաս ավանում»¹²: Այս մասին վկայություն ունի նաև Մովսես Կաղանկատվացին¹³:

Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ում, նաև 7-րդ դարում խմբագրված տարբերակում հիշատակվում է Արցախը՝ իր գավառներով. *«Արցախ յերի կալով Միւնեաց. ունի գաւառս երկոտասան, զՄիւսն Հաբանդ, զՎակունիս, զԲերձոր, զՄեծիրանս, Մեծկուանս, զՀարճղաւնս, զՄուխանս, զՊիանս, զՊանծկանս, զՄիսականիս, զԿոտակ, զՔուստիփատնէս, զԿոյստ, յորում լինի քարախունկ. զայս ամենայն Աղուանք ունին հանեալ ի Հայոց»*¹⁴: Ուշագրավ է, որ թեև Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ում ասվում է 12 գավառ, սակայն վկայված է 13 անուն, ինչը սրբագրվել է 7-րդ դարի «Աշխարհացոյց»-ում. *«Արցախ յերի կայ Միւնեաց. գաւառք են ի նմա երկոտասան, զոր Աղուանք ունին. Միւս Հաբանդ, Վակունիք, Բերդաձոր, Մեծկուանք, Մեծիրանք, Հարճկանք, Մուխանք, Պիանք, Պանծկանք, Միսական ոստանն, Քուստիփատնէս, Կողթ՝ յորում լինի քարախունկ»*¹⁵:

Պատմական փաստն այն է, որ դեռևս 5-րդ դարում Արցախ աշխարհը եղել է Մեծ Հայքի 15 նահանգներից մեկը՝ 12 գավառներով:

Արցախի մասին սակավ հիշատակություններ են պահպանվել 6-րդ դարից, այն է՝ ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Բ Գաբեղենացու (557-574) անունով «Գիրք թղթոց» ժողովածուի մեջ պահպանվել են երկու թղթեր՝ ուղղված նեստորա-

¹¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Բ, ք:

¹² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Գ, գ:

¹³ Տե՛ս Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 72:

¹⁴ Մատենագիրք հայոց, հտ. Բ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2153:

¹⁵ Անդ, էջ 2172:

կանության և քաղկեդոնականության դեմ: Առաջին թուղթն ուղղված է Սյունյաց Միհրարտաշի իշխանին և Վրթանես եպիսկոպոսին, իսկ երկրորդը՝ Աղվանից Աբաս կաթողիկոսին: Այս թղթերը կաթողիկոսն իր հավատարիմ այր նվիրակ Մատթեոս քահանայի հետ առաքել է նախ Սյունիք, ապա՝ Արցախ, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում թղթերին տրվի մեկնաբանություն:

Վերոհիշյալ Մատթեոս քահանային հայագիտության մեջ փորձել են նույնացնել Մատթե Գիտնավորի հետ¹⁶: Վերջինս «երկար տարիներ եղել է Արցախի Դարահոռ գիւղի երեքը եւ մշտական մասնակցութիւն է ունեցել մօտաւորապէս 485-523 թթ. գահակալած Վաչագան Բ Արշակունի Աղուանից թագաւորի աստուածահաճոյ գործերին»¹⁷: Արցախում գործած այս Մատթե Գիտնավորն աշակերտել է Հովհան Մանդակունի (478-490) կաթողիկոսին և վերջինիս մատանիով կնքված Արցախի Դարահոռի եկեղեցի է տեղափոխել հայոց սրբերի՝ Գրիգոր Լուսավորչի, Հովսիսիմեի և Գայանեի մատունքները, ինչի մասին տեղեկանում ենք Մովսես Կաղանկատվացուց. **«Գտանէր եւ զամենասուրբ նշխարս Գրիգորի եւ յոյժ հռչակելոյն Հովսիսիմեայ եւ Գայանեայ ի Դարահոռ գիւղն, որ է նահանգին Արցախայ, զոր էր բերեալ երիցուն Մատթէ անուն կոչեցեալ ի Յոհաննէ Մանդակունւոյ Հայոց կաթողիկոսէն, զոր ունէր նորին մատաննաւ կնքեալ եւ առաքեալ անդ երիցունս առնոյր առ իւր»**¹⁸ / «Նա գտավ Գրիգորի, չափազանց հռչակված Հովսիսիմեի ու Գայանեի ամենասուրբ մատունքները, որ գտնվում էին Արցախ գավառի Դարահոռ գյուղում, և որ հայոց Հոհան կաթողիկոսից ստացել բերել էր Մատթե անվանված քահանան: Մատունքները կնքված էին կաթողիկոսի կնիքով. թագավորը քահանաներ է ուղարկում Դարահոռ ու այնտեղից բերել է տալիս և վերցնում իր մոտ»¹⁹:

6-րդ դարում է հիշատակվել նաև Վաչագան Բարեպաշտ Աղվանից արքան, ում ամառանոցում տեղի է ունեցել եկեղեցական ժողով, որի կանոնները հայտնի են ամառանոցի անվամբ՝ «Աղուէնի եկեղեցական ժողովի կանոններ», ինչի ընդունմանը մասնակից են նաև արցախցի բազմաթիվ հոգևորականներ և իշխաններ. **«Ես Վաչագան՝ Աղուանից արքայ, եւ Շուփհատիշոյ՝ Պարտաւայ արքեպիսկոպոս, Մանասէ՝ Կապաղակայ եպիսկոպոս, Յունան՝ Հաշուայ եպիսկոպոս, Անանիա եւ Սահակ, եւ Ուտոյ Փռդ եպիսկոպոս, Յովսէփ՝ Կաղանկատուաց երէց, Մատթէ՝ Պարտաւայ երէց, Թումա՝ թագաւորի դրան երէց, Պաւղոս՝ Գայեգուճու երէց, Շմաւոն՝ Յրոյ քորեպիսկոպոս, Մատթէ՝ Դարահոռոյ երէց, Արիկազ՝ Բեդայ երէց, Ուրբաթայր՝ Մանուչէից երէց, Յովէլ եւ Պարմիդէ եւ Յակոբ երիցունք, եւ ազատ մարդիկ, եւ նահապետք Արցախայ, Բակուր Կաղանկատուաց նահապետ եւ այլք բազումք, որք միաբան առաջի եկին ի հանդէս ի հովոց ի տեղուջս յԱղուէն»**²⁰ / «Ես Վաչագան՝ Աղվանից արքաս, Շուփաղիշոն՝ Պարտավի արքեպիսկոպոսը, Մանասեն՝ Կապաղակի եպիսկոպոսը,

¹⁶ Տե՛ս Մատենագիրք հայոց, հտ. Գ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, էջ 357:

¹⁷ Անդ, էջ 357:

¹⁸ Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 104-105:

¹⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Ե., 1969, էջ 49:

²⁰ Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 129-130:

Հունանը՝ Հաշուի եպիսկոպոսը, Անանիան ու Սահակը, և Ուտիքի Փոդ եպիսկոպոսները, Հովսեփը՝ Կաղանկատուքի քահանան, Մատթեն՝ Պարտավի քահանան, Թուման՝ Թագավորի պալատական քահանան, Պողոսը՝ Գայեգուճի քահանան, Շմավունը՝ Յրիի քորեպիսկոպոսը, Մատթեն՝ Դարահոջի քահանան, Աբիկազը՝ Բեթի քահանան, Ուրբաթայրը՝ Մանուչեի քահանան. Հովել, Պարպ, Միգե, Հակոբ քահանաները, ազնվական մարդիկ և Արցախի նահանգապետները, Կաղանկատուքի Բակուր նահապետը և այլ բազմաթիվ մարդիկ, որոնք միաբան ինձ մոտ ներկայացան՝ ամառանոցային վայր Աղվենում»²¹:

Հիշյալ Վաչագան Բարեպաշտը «Բուն Աղվանքի վաղմիջնադարեան թագաւորութեան Արշակունի արքայատոհմի տասներորդ ներկայացուցիչն էր, իսկ Ժ դ. պատմիչը նրան համարում է բնիկ հայկական Առանշահիկ իշխանատոհմի շառուիդ»²²:

7-րդ դարում ապրել ու գործել է ծնունդով արցախցի Գրիգորատուր Վարդապետը, ով պայքարել է Հովհան Մայրագոմեցու աղանդի դեմ:

7-րդ դարում է ապրել նաև Հովսեփ Բրտիայրեցի Անապատականը, ով հեղինակն է Արցախի Յդերկս գյուղի եկեղեցում գտնվող սուրբ նշխարների հավաքման մասին պատմության, որը պահպանվել է Կաղանկատվացու պատմության Բ գրքի Ծ գլխում:

Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ հիշատակվել են Արցախի մասին բազմաթիվ այլ վկայակոչումներ, որոնց ամբողջությամբ անդրադառնալը, կարծում ենք, նպատակահարմար չէ, սակայն մի քանի այդպիսի վկայություններ ենք փակելով այս խնդիրը, այսպես՝ **«մեծագոյն աշխարհ մի Արցախայ՝ Պազկանք անուն»**²³, **«հովիտ մի Արցախայ յեզր գետոյ ինչ ի տեղի մի Չղախ անուն կոչեցելոյ»**²⁴: Այլուր Մովսես Կաղանկատվացին Արցախն անվանում է անառիկ երկիր՝ **«ամուր աշխարհ»**²⁵, որին նաև Մեծիրանք են անվանում՝ **«Մեծիրանցն կոչեն»**²⁶: Իրականում Մեծիրանքը Արցախ աշխարհի մի գավառն է՝ Մեծ Առանքը:

7-րդ դարի պատմիչ Սեբեոսը ևս հիշատակություններ ունի Արցախի ու Աղվանքի մասին:

Այսպես՝ Սեբեոսի պատմության ԺԱ գլխում պարսից Վահրամ Միհրևանդակը նամակ է գրում հայ նախարար Սուշեղ Մամիկոնյանին. **«Եւ թէ ես յաղթեցից՝ երդունալ ի մեծ աստուածն Արամազդ, և յԱրեգակն տէր և ի Լուսին, ի Հուր և ի Զուր, ի Միհր և յամենայն աստուածս, եթէ ձեզ տուեալ լիցի իմ զՀայոց թագաւորութիւնն. զո՛ր և դուք կամիք՝ արասցիք ձեզ թագաւոր: Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցԳապկոն և ցրտոն Աղուանից. և յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուաստան, զՍրծուին և զԼոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ**

²¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 65-66:

²² Մատենագիրք հայոց, հտ. Գ, էջ 127:

²³ Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 113:

²⁴ Անդ, էջ 269:

²⁵ Անդ, էջ 82:

²⁶ Անդ, էջ 262:

նախնեաքն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արևմուտս մինչև ցԿեսարիա Կապադովկացոց: Եւ ես մի՛ ի իշխեցից քան զԶարասայ անցանել յայնկոյս. և գանձն Արեաց թագաւորութեանս քաւական համարեալ լիցի ինձ և ձեզ, և այնչափ ձեզ շատ լիցի՝ մինչև ձեր թագաւորութիւնդ հաստատեսցի» / «Եվ եթե ես հաղթեմ, երդվում եմ Արամազդ մեծ աստծով, տեր Արեգակով, Լուսնով, Կրակով, Զրով, Միհրով և բոլոր աստվածներով, որ ես ձեզ կտամ հայոց թագավորությունը. ում էլ դուք կամենաք, ձեզ թագավոր կդարձնեք: Զեզ կթողնեմ ամենայն Հայոց երկիրը մինչև Կապկոհ և Աղվանից դուռը, Ասորիքի կողմից՝ Արվաստանը, Մրծուինը և Նոր Շիրականը մինչև տաճիկների սահմանները, որովհետև ձեր նախնիների օրոք իսկ ձերն է եղել, իսկ արևմուտքից՝ մինչև Կապադովկյան Կեսարիա: Եվ ես չեմ համարձակվի Զարասայից այնկողմ անցնել. և Արյաց այս թագավորության գանձերը պիտի բավականացնեն ինձ և ձեզ, և այդպես ձեզ համար լավ կլինի մինչև ձեր թագավորությունը վերահաստատվի»²⁰:

Այստեղ ուշագրավ է հատկապես «Աղվանից դուռ» տեղանվան հիշատակումը, որը, ինչպես պարսից Վահրամ Միհրևանդակ թագավորն է գրում հայ իշխանին, եղել է հայոց սահմանը:

Անչափ ուշաբժան է նաև Սեբեոսի պատմության ԼԸ գլխում Տիգրանակերտ քաղաքի մասին վկայությունը. *«Իսկ գաւրն Պարսից փութանակի հասանէին ի Մրծուին: Ազդ լինի Երակլի կայսեր, եթէ եկն Խոռեամ ի Մրծուին: Առնու զգաւրս իւր և գերութիւն, և դառնայ առ ամուր աշխարհաւն Մարաց. գայ հասանէ ի Փայտակարան: Ազդ եղև Խոսրովու, եթէ դարձաւ Երակլոս և եհաս ի Փայտակարան, և կամի ընդ Աղուանս անցանել ի Վիրս. հրաման ետ գաւրավարի իւրոյ Շահր Վարազայ, զի զառաջն կայցի: Եւ նա փութով հասանէ յԱյրարատ, և անցանէ ի Գարդման ընդդէմ նորա, և բանակի ի միւս Տիգրանակերտի յանդիման նորա: Եւ Շահէնն ԼՏ-աւ հասեալ բանակեցաւ ի թիկանց Երակլի ի Տիգրանակերտ աւանի: Եւ էին սոքա աստի, և նոքա անտի բանակեալ: Եւ բանակի Երակլի ի մէջ նոցա երկոցունց:*

Իբրև ետես Երակլոս, եթէ ի մէջ արկին՝ զնա՝ դարձաւ ի վերայ գաւրուն՝ որ ի թիկանց կողմանէ, հապճեպ գաւրութեամբ եհար զնա և խորտակեաց և զնաց ընդ Օդուկս. և թափեցաւ ընդ լեռնակողմն ի դաշտն Նախճատանի ի ձմերան ժամանակին»: /«Պարսից զորքերը փութով հասան Մրծվին: Լուր տրվեց Հերակլ կայսերը, թե Խոռյամը եկավ Մրծվին: «Կայսրը» առավ իր զորքերն ու գերիներին և վերադառնալով Մարաց անառիկ աշխարհով՝ եկավ հասավ Փայտակարան: Լուր տրվեց Խոսրովին, թե Հերակլը վերադարձավ, հասավ Փայտակարան և կամենում է Աղվանքով անցնել Վրաստան: Հրաման տվեց իր զորավար Շահր Վարազին, որ «նրա» ճանապարհը փակի: Եվ նա փութով հասավ Այրարատ, անցավ Գարդմանք՝ նրա դեմ, և բանակեց մյուս Տիգրանակերտում՝ նրա հանդիման: Իսկ Շահենը երեսուն հազարով հասավ բանակեց Հերակլի թիկունքում՝ Տիգրանակերտ ավանում: Սրանք այստեղ էին բանակ դրել, նրանք՝ այնտեղ, իսկ Հերակլը բանակեց նրանց երկուսի միջև:

²⁰ Սեբեոս, Պատմություն, արևելահայերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գուրգեն Խաչատրյանի և Վանո Եղիազարյանի, Ե., 2005, էջ 71:

Երբ Հերակլը տեսավ, որ շրջապատեցին իրեն, շրջվեց դեպի այն զորքը, որ թիկունքում էր: Հապճեպ, զորությամբ զարկեց նրան, խորտակեց ու գնաց Ծղուկով և լեռնակողմով իջավ-լցվեց Նախճավանի դաշտը ձմեռ ժամանակ»²¹:

Այս տեքստում ակնհայտ է, որ «մյուս Տիգրանակերտը» Ուտիքի Տիգրանակերտն է, որտեղ բանակ էր դրել Շահիր Վարազը, իսկ Փայտակարանում բանակած Հերակլի թիկունքում գտնվող Շահեն զորավարը բնականաբար բանակել էր Արցախի Տիգրանակերտում: Մեբեոսի հաղորդումից էլ պարզվում է, որ Արցախի Տիգրանակերտ ավանից բացի եղել է մի ուրիշ Տիգրանակերտ, որն Ուտիքում է:

Հայոց Արևելից կողմանց Տիգրանակերտների մասին պահպանվել է ոչ միայն Մեբեոսի հիշատակությունը, այլ նաև Մովսես Դասխուրանցու, որ Աղվանից աշխարհի հոգևորականների շարքում հիշատակել է «Պետրոս՝ Տկոակերտոյ վանական»-ի անունը²²: Այս տեղանվան մասին Մովսես Կաղանկատվացու պատմության թարգմանության մեջ Վարազ Առաքելյանը ծանոթագրել է. «Տկոակերտը Արցախի Տուսքուստակ կամ Տիգրանակերտ գավառն է: Այս Տկոակերտ-Տիգրանակերտը պիտի գտնվեր այժմյան Գառնակեր կամ Բարսում գյուղի տեղում»²³:

7-րդ դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին, ինչպես վկայում է ինքն իր պատմության մեջ, ծնվել է Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Առանձնակ Ուտիք գավառի Կաղանկատուք գյուղաքաղաքում, որը գտնվում է Արցախի Մարտակերտի շրջանի արևելյան մասում. **«Կաղանկատուաց, որ ի նմին յՈւտի գաւառի, յորմէ եւ ես»** ²⁴ / **«(Կաղանկատուք) նույն Ուտի գավառում է, ուսկից և ես եմ»** ²⁵:

Հավելենք, որ Մեբեոսի հիշատակած Հերակլի արշավանքի մասին վկայություն է թողել նաև Կաղանկատվացին «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» երկի Բ գրքի Ժ գլխում, ըստ որի՝ Հերակլը ասպատակեց **«զկողմամբք Ատրպատականու մինչև ցտեղի անուանեալն Գայշ աւան՝ տեղի ամարոցաց ամսոց ջերմութեան ընտրեալ յառողջութիւն հովասնութեան թագաւորացն Պարսից, որ է ի սահմանս Մարաց աշխարհին: Աւերէր, քանդէր, գերէր գերկիրն ամենայն եւ անտի դարձեալ՝ կամէր ձմերել ի կողմանս Ադուանից, Վրաց եւ Հայոց աշխարհաց»** ²⁶ / **«Ատրպատականի կողմերը մինչև այն տեղը, որ կոչվում է Գայշ Ավան, ուր ամրոցներ կային և շոգ ամիսներին պարսից թագավորների կողմից ընտրված էր իբրև հովաստուն ու առողջարար վայր և գտնվում էր Մարաստանի սահմաններում: Ավերում, քանդում ու գերեվարում է ամբողջ երկիրը և այնտեղից վերադառնալով կամենում է ձմեռել Աղվանքի, Վրաստանի ու Հայաստանի կողմերում»** ²⁷: Ապա շարունակության մեջ Կաղանկատվացին ավելի հստակ նշում է, որ Հերակլի զորքը հասավ ու **«բանակեցան յՈւտի գաւառի առ հեղեղատովն, որ ի մէջ սահմանացն գեղջն Կաղանկատուաց. եւ կոխեցին քանդեցին զգեղեցիկ ստացուածս**

²¹ Անդ, էջ 175:

²² Տե՛ս Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 372:

²³ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 289:

²⁴ Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 184:

²⁵ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 105:

²⁶ Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 178:

²⁷ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 100:

այգեստանեացն եւ գիւղաստանեացն, ընդ որ անցանէին: Եւ անտի չունալ բանակեցան առ հեղեղատովն Տրտուայ՝ մաւտ ի գիւղն Դիւտական»²⁸ / «բանակեց Ուտի գաւառում, Կաղանկատուք գյուղի սահմաններում գտնվող հեղեղատի մոտ, տրորեց, քանդեց այն այգիների ու գյուղերի բերքերը, որտեղից անցավ: Այնտեղից մեկնելով բանակեցին Տրտուի հեղեղատին մոտիկ, որ Դիւտական գյուղի մոտ է»²⁹:

Հիշատակված Տրտուն Արցախի Թարթառ գետն է, Դիւտականը՝ Թարթառի ափին գտնվող մի գյուղ, որտեղ բանակել էր Հերակլի զորքը, երբ *«եկել հասին զհետ նոցա զաւրն Պարսից, զաւր Նոր զաւր անուանէին: Եւ էր զաւրազուխ նոցա Շահապղակն: Եւ ի հաւատարիմ նախարարաց թագաւորին վերակացու եւ հրամանատար ի միջի նոցա՝ այր մի, զոր Գրանիկն Սաղար անուանէին, եկն էջ ընդդէմ նորա. եւ միւս զաւրաւարն Պարսից եկեալ ի Հռովմայ եւ դարձուցեալ զՀերակլիոսն ընդ կրունկն եւ վարեցին ընդ աշխարհն Միւնեաց»³⁰ / «սրանց հետևից եկավ-հասավ պարսից զորքը, որին կոչում էին նոր զորք: Այս զորքի զորապետն էր Շահրապաղականը: Թագավորին հավատարիմ նախարարներից նրանց մեջ կար վերակացու և հրամանատար մի մարդ, որին Գրանիկ սաղար էին անվանում, սա եկավ, իջավ ընդդէմ Հերակլի. իսկ պարսից մյուս զորավարը եկավ Հռովմից: Հերակլեսին ետ դարձրին և քշեցին (Սյունյաց) երկրով»³¹:*

Կաղանկատվացու այս վկայությունը գալիս է հստակ պնդելու, որ Հերակլի զորքը բանակել էր Թարթառ գետի ափին:

Ուտի առավել քան պարզ է, որ Սեբեոսի հիշատակած **Տիգրանակերտ ավանը** հենց Արցախի Տիգրանակերտն է՝ Վանքասարի ստորոտին, որի ավերակները գտնվում են Շահբուլաղ աղբյուրի (Արքաների աղբյուր) հարևանությամբ. այն հայտնաբերվել է դեռևս 2005 թվականին, որտեղ մինչև 2020 թ. գործում էր Տիգրանակերտի թանգարանը, սակայն, ցավոք, այն դավադրաբար հանձնեցին Ադրբեջանին:

Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ հիշատակվում է նաև Դավթակ Բերթողը (մոտ 600-670-ից հետո)՝ որպես Պարտավ քաղաքում ապրող իշխանի պալատական երգիչ:

Դավթակի մասին միակ պատմական հիշատակությունն այն է, ինչ գրում է Կաղանկատվացին իր պատմության Բ գրքի ԼԴ գլխում. *«Յայնժամ ճարտասան ոմն ի մէջ անցեալ, որ տեղեակ էր արհեստական իմաստից, Դաւթակ անուն կոչեցեալ, հնարագիւտական վարժիւք յաջողակ եւ վերձանական քերթութեամբ յառաջադէմ: Որ եւ յառատաբար ի բանիցն պաճուճանս ճարտարութեամբ նուագէր, քաջապէս հրատարակող լեզու ունելով նման երագագիր գրչի: Մա յոլովիւք աւուրբք ժամանեալ յամէր ի դրան արքունի: Իսկ իբրեւ հասանէր արհասական շշուն ի վերայ արեւելից աշխարհիս սակս յանկարծառաս սպանման մեծի զաւրավարին, յայնժամ սկսաւ նա երգել ըստ ալիափետաց գլխակարգութեանց զողբս զայս ի վերայ բարեացապարտն*

²⁸ Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 179:

²⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 101:

³⁰ Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 179-180:

³¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 101-102:

Ջուանշիրի և ասէ այսպէս»³² / «Այդ ժամանակ Դավթակ անունով ճարտասանի մեկը, որ ծանոթ էր տաղաչափական արվեստին, ստեղծագործելու մեջ վարժ ու հաջողակ, քերթողական ընթերցման մեջ առաջադէմ, մեջտեղ եկավ: Սա առատ խոսքերի պաճուճանքներով ճարտար կերպով երգում է և շատ լավ գովաբանում՝ ունենալով այնպիսի լեզու, ինչպիսին ունենում է արագագիր գրողը: Սա շարունակ գալիս և երկար ժամանակ մնում էր պալատում: Իսկ երբ մեծ զորավարի հանկարծահաս սպանության առթիվ օրհասական շշուկը տարածվեց արևելյան երկրի՝ Աղվանքի վրա, այդ ժամանակ նա սկսեց երգել այբբենական կարգով դասավորված այս ողբը Բարյաղ-պարտ Ջվանշիրի վրա և ասաց այսպէս»³³: Սրան հաջորդող Բ գրքի ԼԵ գլխում էլ Կաղանկատվացին մեջբերում է Ջվանշիրի մահվան մասին Դավթակ Քերթողի Ողբը:

Ավելի վաղ Կաղանկատվացին գրում է. **«Յոզնայորդոր գուսանաւք ներբողեալ տարփողականն Ջուանշիր՝ զաւրապետն տենչահասակ, որ և զանազան իսկ խոհականութեամբ նուաճէր իսկ զամենեսեան ընդ իւրով իշխանութեամբ և բոլորովինբ եղեալ յերկրականիս բարեբաստիկ գերաստացութեամբ խորխտաբար յաւրանայր իմաստակիր քաջութեամբ»**³⁴ / «Խանդավառ գուսաններով ներբողված սիրառատ Ջվանշիրը՝ պարթևահասակ զորավարը, որ գերազանց խոհականությամբ բոլորին ենթարկում էր իր իշխանության և, մահկանացուների մեջ իր ստացած գերազանց հատկությունների շնորհիվ ամբողջովին բարեբախտ լինելով, հպարտանում էր իր իմաստուն քաջությամբ»³⁵: Այստեղ հետաքրքիր փաստն այն է, որ Ջվանշիր իշխանի պալատում, որը գտնվում էր Արցախի Պարտավ քաղաքում, կար Դավթակ անունով մի ճարտասան, որ հանկարծախոսությամբ ողբերգեց նրա մահը:

8-րդ դարի պատմիչ Ղևոնդի պատմագրքում ևս կան որոշ հիշատակություններ Արցախի և Աղվանքի մասին՝ որպես հայերիս աշխարհի, որոնցից բերենք մի հատված. **«Որոց սփռեալ զասպատակս իւրեանց ըստ հիւսիսոյ գետոյն հզարագունի որ կոչի Կուր՝ առնուին բազում զաւառս՝ զՀէջար, զՔաղա, զՈստանի, զՄարգպանեան, զՀաբանդ, զԳեղաւու, զՇաքէ, զԲիխ, զԽենի, զԿամբեխճան, զԽողմադ: Այս զաւառք աշխարհին Աղուանից»**³⁶ / «Ասպատակ սփռելով Կուր կոչված հզոր գետի հյուսիսային կողմերում, առան բազում գավառներ՝ Հէջար, Քաղա, Ոստան, Մարգպանյան, Հաբանդ, Գեղավու, Շաքե, Բեխ, Խենի, Կամբեխճան, Խողմադ: Այս գավառները Աղվանից աշխարհում են»³⁷:

Հիշատակված Հաբանդը Արցախի Կարկառ գետի աջափնյակից մինչև Դիզափայտի լեռները և Քիրսի լեռնաշղթայից մինչև Մուղանի դաշտի արևմտյան սահմանն ընկած հատվածն է, որ համապատասխանում է Հաղբուրթի և Մարտունու շրջաններին, որն անվանվել է Սյուս Հաբանդ, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Ամարաս՝ այդ

³² Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 287:

³³ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 176:

³⁴ Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ, էջ 283:

³⁵ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 173:

³⁶ Մատենագիրք հայոց, հտ. Զ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, էջ 825-826:

³⁷ Ղևոնդ, Պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 1982, էջ 108:

գավառի համանուն հայտնի վանքի անունով: Հիշատակված Քաղա գավառը ընկած է եղել Ուտիքի և Աղվանքի միջև՝ ընդգրկելով Կուրի ձախակողմյան Մեքոջ կամ Քալաձոր վտակի հովիտը, որի կենտրոնն էր Քաղաբերդ ամրոցը: Ի դեպ, Ղևոնդ պատմիչը երկու տեղ էլ հիշատակել է Պարտավ քաղաքի անունը³⁸:

Պարտավի մասին երկու հիշատակություն էլ թողել է Անանուն Ջրուցագիրը կամ Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունին՝ ներկայացնելով Պարտավը որպես հայոց արևելյան սահման. *«բռնութեամբ գրաւեցիր [առար] բոլոր կողմերը՝ արեւմուտքից [մինչեւ արեւելք], մինչեւ Պարտաւ քաղաքաւանը»*³⁹:

Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ հիշատակվել է այն մասին, որ Արցախի իշխան «քաջամարտիկ Ապումուսեն, աներկյուղ համարձակությամբ» 850-ական թթ. դեկավարել է Աղվանքի հայության ազատագրական պայքարն ընդդեմ արաբների: Պատմական այդ դեպքերը հակիրճ ներկայացվել են «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ. *«Այդ օրերում եկան բաղականացիներ և մեծ վնաս հասցրին Միսվան, Տրի ու Ամարաս գավառներին: Եսայի կոչված Աբու Մուսեն դուրս եկավ նրանց դեմ ու կոտորեց»*⁴⁰:

849-855 թթ. իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունին, գահերեց իշխան Աշոտ Արծրունին և սպարապետ Սմբատ Բագրատունին գլխավորեցին արաբների դեմ նոր ապստամբությունը, որին միացան նաև մյուս նախարարները: Այս հերոսական ապստամբությունը հասավ մինչև Արցախ, որի Քթիշ բերդում ամրացած արցախցիները Եսայի Ապումուսեի գլխավորությամբ շուրջ 28 ամիս դիմադրեցին արաբ Բուղայի հարձակումներին:

Արցախի իշխան Եսայի Ապումուսեն՝ Հովսեփ երեցի որդին՝ ծագումով Երանշահիկ (Առանշահիկ) հայ իշխանը, ծնվել է մոտ 9-րդ դարի սկզբին: Ինչպես գրում է Թովմա Արծրունին, 9-րդ դարում *«Աղվանքի մեծ մասին տիրում էր ռմն Ապումուսե, որ հայտնի էր որպես կարդացող և ճանաչվում էր երեցի որդի»*⁴¹:

Եսայի իշխանի մասին հիշատակել են նաև արաբ մատենագիրները. «Եսայի իշխանին Տարարին կոչում է Բսայ իբն Յուսուֆ իբն Ստեփանոս, իսկ հաճախ էլ Եսային կոչվում է Ապու-Մուսեն»⁴²:

Հայագիտության մեջ անդրադարձ է եղել նաև Եսայի Ապումուսեի իշխանությանը. «Նա տիրում էր հզոր Քթիշ ամրոցին, որը գտնվում է ԼՂՀ-ի Հաղորոթի շրջանում, Տոդ և Տումի գյուղերի մոտ, նույնանուն լեռան վրա: Ամրոցը աղբյուրներում հանդիպում է նաև Գտիչ անվանաձևով, որով կոչվել է և վանքը՝ Գտիչ: Եսայի Աբու Մուսեի նստավայրը Տումի գյուղն էր»⁴³:

³⁸ Տե՛ս Մատենագիրը հայոց, հտ. Զ., էջ 813, 849:

³⁹ Անանուն Ջրուցագիր՝ Կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի, Պատմութիւն, թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Վարագ Առաքելեանի, Ե., 2011, էջ 125:

⁴⁰ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 259:

⁴¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Ե., 1985, էջ 277:

⁴² Բարխուդարյան Ս., Արցախի, Շաքիի և Փառիստի թագավորությունները IX-X դարերում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1971, N 1, էջ 56:

⁴³ Սվազյան Հ., Արցախյան աշխարհը Միհրանյան տոհմի վերացումից հետո, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2012, N 1, էջ 5:

Եսայի իշխանն ունեցել է Մովսես անունով մի որդի, ում մասին Հ. Մվազյանը գրում է. «Եսայի Աբու Մուսեն ունենում է մեկ որդի՝ Մովսեսը, որի անունը պահպանվել է հոր արաբական անվանաձևում՝ Աբու Մուսե՝ Մովսեսի հայր իմաստով: Տաբարի արաբ մատենագրի փոխանցմամբ՝ Եսային Սամարա էր տարվել հոր ու որդու հետ: Որդու անունը չի նշվում, բայց հավանական է, որ նա իշխանի միակ որդի Մովսեսն էր, որն, ինչ խոսք, նույնպես գտնվելու էր Քթիշի պաշտպանների շարքում՝ հոր կողքին և նրա հետ էլ կիսելու էր իրենց բաժին հասած ճակատագիրը: Կարելի է ենթադրել, որ Մովսես իշխանը, ի տարբերություն հոր, 857-859թթ. մյուս աքսորված հայ իշխանների հետ ազատվելով գերությունից և վերադառնալով հայրենիք, զբաղեցնում է հոր աթոռը»⁴⁴:

9-րդ դարում արաբների դեմ ազատագրական պայքար են մղել Առանշահիկների 2 ճյուղերը. առաջինը՝ Եսայի Ապումուսեն՝ Դիզակ գավառում, երկրորդը՝ Սահլ Սմբատյանը, Ատրնեքսեի, Համամ Արևելցին՝ Խաչեն գավառում: Եսայի Ապումուսենի իշխանանիստն էր Գորոզ ամրոցը, որտեղ հետագայում՝ 10-րդ դարում, հիմնադրվել է Դիզակի թագավորությունը:

Արաբների Բուղա ոստիկանը մեծ գորքով արշավում է Աղվանք, իսկ Ապումուսեն իշխանն իր գորքով պատսպարվում է լեռներում: Բուղան ապաստանում է Պարտավում և մի թուղթ հղում Ապումուսեին, որ նա իջնի Քթիշ ամրոցից ու հանձնվի իրեն: Սակայն Արցախի քաջամարտիկ իշխանը նրան պատասխանում է մի բանաստեղծական թղթով. *«Աշխարհակալների սովորությունն է արքունի հոգածությամբ գնալ երկիրը, իբրև հնազանդների մոտ, վերցնել, թեթևացնել տառապյալների նեղությունները, իբրև խնամարկուներ, և ոչ թե ավազակաբար ավարել, սրածելով ու գերեվառությամբ ավերակ դարձնել [երկիրը]: Եվ եթե դու արքունիքից եկել էիր խաղաղությունը պահպանելու, շենություն պիտի պարգևեիր սրանց և ոչ թե ավերանք ու խառնակություն: Եվ արդ թող հայտնի լինի, որ ինչքան բավականանա իմ գործությունը և քանի դեռ կենդանի եմ, կընդդիմակայեմ տեր Աստծո ուժով ու գործությամբ և քեզ տեսնելու եմ ոչ թե սիրով ու խաղաղությամբ, այլ զենքով, աղեղով ու սրով, քաջ տղամարդկանցով և ընտիր երիվարներով: Եվ եթե դու ցանկանում ես ապրեցնել քեզ ու քո զորքը, արի ել այստեղից և [դուրս] գնա իմ [երկրի] սահմաններից: Ապա թե ջանաս զրկվել այս կյանքից՝ քո զայրության, կատաղության պատճառով և ոսկորներդ ցրես անապատներում ու դառնաս երկրի զազանների, երկնքի թռչունների կերակուր, քո կամքը թող լինի, ես անպարտ եմ քո արյան համար, մանավանդ որ մեծ բարեպաշտություն եմ համարում սպանել Աստծո թշնամիներին, ինչպես Մովսեսն Ամաղեկին, Հեսուն Քանանացիներին, Սամուելն Ագագին և Դավիթը Գողիաթին, նաև ինչպես իսրայելացիներն սպանեցին այլազգիներին: Եվ Աստված սիրեց նրանց: Նույն կերպ կանեմ քեզ և քո զորքի հետ: Արդ չեմ կամենում երկար խոսել քեզ հետ. քո ձեռքերում է խաղաղությունն ու խառնակությունը: Եթե, ինչպես ասացի, հեռանաս ինձանից, խաղաղություն կլինի, իսկ եթե ոչ՝ պատերազմ, կռիվ ու ճակատամարտ: Դու [կդառնաս] թիրախ, իսկ իմ աղեղը՝ խոցոտող, դու՝ ախոյան, իմ զինվորները՝*

⁴⁴ Անդ, էջ 11:

հաղթանակող, դու՝ ոսոխ, իսկ իմ գորքը քեզ դատապարտող, քո պատերազմը և մեր հաղթությունը, քո մարմինը և իմ նիզակը, քո պարանոցը և իմ սուրը, քո ստացվածքը՝ մենք նրա ժառանգորդ, քո ավարը՝ մենք ավարառուներ, դու ավազակ, մենք կողոպտիչներ, դու եղեգն, մենք դյուրավատ կրակ, դու հարդ, իսկ մենք դյուրությամբ փչող քամի, դու ծաղիկ, իսկ մենք թարշամեցնող խորշակ, դու պտղալից հանդ, մենք ապականող կարկուտ, դու շինվածք առանց հիման, իսկ ես հիմնիվեր տապալող հեղեղ, դու լեշ, իմ գորքը հոշոտող գազան, որ պատառոտում է քո սրտի առագաստը, դու խաղալիք, իսկ մենք մանուկներ, որ բռնելով քո գործությունը, խաղում, կատակում ենք քեզ հետ և քո այդ ողջ հպարտության ու անբարեհաճության հետ. դու վայրի երե, մենք՝ որսորդներ, դու թռչուն, իսկ մենք բարձությունից ցած ենք իջնում և ձգում որոգայթի մեջ, դու ծովի վիշապ, մենք՝ կարթ, քո քիմքից վեր ենք ձգում, քեզ անդունդների խորքից. դու իբրև եղջերու առանց եղջյուրների, մենք արծիվներ քո վերևում, քո աչքերը կուրացնողներ, որ քո լեշը գցում ենք մեր ձագերին և խորշերում բնակվող աղվեսներին: Եվ ահա դարձյալ եմ ասում. անհաստատ է քո ունեցածը: Եվ մինչև որ քեզ վրա չվերցնես այն, ինչ խոսեցի քո պատգամավորների հետ ու ավելի ջանաս փտանգել մեզ՝ դու կընդունես փտանգավորը»⁴⁵:

Ինչպես արդեն նկատվել է, «բոցաշունչ այդ նամակը տեղ-տեղ, ներքին ոգևորվածությունից վեր է ածվում ազատ բանաստեղծության՝ հանդիսանալով այն ժամանակներից մեզ հասած գրականության ամենաուշագրավ նմուշներից մեկը»⁴⁶: Ի դեպ, այս նամակը՝ «Պատասխանի առ ոստիկանն Արաբաց Բուղա» վերնագրով, որպես բանաստեղծություն տպագրել է Պողոս Խաչատրյանը⁴⁷:

Մի քանի տարի անց՝ 855 թ., Բուղան դավադրաբար կալանավորեց քուն մտած հայոց իշխաններին՝ այդ թվում նաև Ապունուսեին, և սպանեց բոլորին⁴⁸:

Հայ հին մատենագրության էջերում՝ Մովսես Կաղանկատվացուն շարունակող Մովսես Դասխուրանցու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի, Վարդան Արևելցու, Մխիթար Այրիվանեցու, Ստեփանոս Օրբելյանի կողմից հիշատակվել է նաև Համամ Արևելցու (մոտ 850-մոտ 920) անունը՝ որպես Արցախի իշխանի:

Համամ Արևելցին (Համամ Բագրատունի, Համամ Բարեպաշտ, Համամ-Գրիգոր) ծնվել է մոտ 9-րդ դարի կեսին, ապրել և գործել է Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսի (877-897) օրոք: Բագրատունիների կամ Առանշահիկների ազնվական տոհմից է, հիշատակվում է որպես իշխանաց իշխան (882-883), նաև թագավոր Հայոց արևելից կողմանց (894-895):

Համամը արաբ ոստիկան Բուղայի հարկադրանքով, ինչպես ինքն է հաստատում նաև իր շարակաճում, սպանել է կրտսեր եղբորը, ինչի համար զոջական երգ է գրել՝ Համամ ծայրակապով: Համամի մասին վկայություն է թողել նաև «Աղվանից աշխարհի պատմության» հեղինակը. «Համամը, աստծու նկատմամբ գործած մեծամեծ

⁴⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, էջ 279-281:

⁴⁶ Մնացականյան Աս., Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Ե., 1966, էջ 181-182:

⁴⁷ Տե՛ս Գանձարան հայ հին բանաստեղծության, աշխատասիրությամբ Պողոս Խաչատրյանի, Ե., 2000, էջ 75:

⁴⁸ Այս մասին տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, էջ 297:

հանցանքների պատճառով, որը այս փուլ կյանքի համար իր եղբոր արյան պարտքը իր վրա էր առել, ուրախությամբ ու անընդհատ մեծամեծ բարեգործություններ կատարեց եկեղեցու բոլոր կարոտյալների ու չքավորների հանդեպ. նաև հայոց մեծ հայրապետ Գևորգին ազատել տվեց անօրեն արարների բանտից, մեծ գանձեր նվիրելով և նրան բազմաթիվ մեծարանքներ ցույց տալով՝ ողջ-առողջ Հայաստան ուղարկեց»⁴⁹:

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Համամը 894 թ. Ափշինի գերությունից փրկագնել է Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսին. «Մաքատ արքայի հրամանով անմիջապես ուղևորվեցինք արևելքի մեծ իշխան Համամի մոտ: Քանի որ ոստիկանը այդ ժամանակ հասել էր Փայտակարան քաղաքը՝ իր հետ տանելով մեծ կաթողիկոսին, և այնտեղ ժամանելիս մերոնք շտապ հասան նրան: Իսկ նա [Համամը] խնդրում է իրեն տալ հայրապետին և առնում է: Նա ուղարկված գանձի վրա ավելացնում է նաև իրենը ու տալիս է տանելու ոստիկանին»⁵⁰:

Համամ Արևելցին նշանավոր դեմք է Հայոց արևելից կողմանց պատմության մեջ. նա կառուցել է Հավթախաղաց բերդը Տրտուի աջ ափին, տիրել է Արցախ-Խաչեն աշխարհին և 9-րդ դարում արաբների դեմ մղված պայքարին ակտիվ մասնակցություն ունեցել Առանշահիկների Եսայի Ապումուսե իշխանի նման: Հայոց արևելից կողմանց թագավորությունն ընդգրկել է Արցախի, Ուտիքի, Կամբեճանի ողջ տարածքը: Համամ Արևելցին խաղաղարար դեր է կատարել հայոց և աղվանից եկեղեցիների միջև առկա տարաձայնությունների հարթեցման գործում:

Պահպանվել են Համամի 2 արձանագրությունները. Մեկը՝ Մեծ Մագրայում 881-ին կանգնեցված խաչարձանի վրա, մյուսը՝ «Համամ» անունով և առանց թվագրության, Տիգրանակերտի ավերակների մոտ գտնվող Դաշտային Արցախի Սոֆուլու գյուղի մոտակայքում:

Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի մոտակայքում պահպանված դամբարանագիրը նվիրված է Համամի կրտսեր եղբորը, ով սպանվել է Համամի կողմից՝ արաբ ոստիկան Բուդայի դրդմամբ. «Մահապատժի մասին են վկայում նաև 4-րդ տողում արձանագրված խոսքերը՝ իրենց առանձնահատուկ արգելական շեշտադրումով: Մեզ է հասել նաև անվավեր մի շարական՝ նույնպես վերագրված Համամին (այդ մասին է վկայում նաև շարականի ծայրակապը՝ Համամ), որտեղ շարականի հեղինակ համարվող Համամը զոջում եւ ապաշխարում է սեփական եղբոր արյունը թափելու համար: Համամի կյանքի այս կարեւոր պատումը, հիմնված վերոնշյալ երկու վկայությունների վրա, ենթադրաբար ներկայացնում է նրա կյանքի հետագա մանրամասները: Ըստ այսմ՝ Համամը զոջալով եւ ապաշխարելով ընդունում է վանական սքեմ՝ Հովհաննես անունով, եւ կյանքի մնացած մասն անցկացնում վանքում»⁵¹:

Այդ շարականը, որ վաղուց դարձել է պարականոն, տպագրել է Պողոս Խաչատրյանը «Գանձարան հայ հին բանաստեղծության» գրքում:

⁴⁹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն աղվանից աշխարհի, էջ 262-263:

⁵⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Բ. Թոսունյանի, Ե., 1996, էջ 175:

⁵¹ Անանյան Շ. աբեղա, Համամ Արևելցի՝ թագավոր թե՛ մատենագիր, Էջմիածին, 2011, մարտ:

Ինչպես նկատել է Հ. Բախչինյանը. «Համամ Արևելացու այս երգը նորություն է հայ բանաստեղծության մեջ, քանի որ առաջին անգամ արծարծում է անձնական թեմատիկան: Հենց այս պատճառով էլ այն, միառժամանակ ընդգրկվելով կանոնական Շարակնոցի մեջ, շատ չանցած դարձել է պարականոն: Պատճառն ավելի քան պարզ է: Օրիներգերում զղջական-ապաշխարական խոսքը ասվել է պաշտող համայնքի կամ այն մարմնավորող ընդհանրական ես-ի կողմից՝ առհասարակ մարդկային մեղքերի համար: Իսկ խնդրո առարկա երգում ապաշխարանքը կոնկրետացված-անձնավորված է, քանի որ արված է կոնկրետ անձի որոշակի մեղքի համար: Սա շեղում է օրիներգական ավանդույթից, բայց նորույթ ու նորամուծություն էր միջնադարի հայ քերթության մեջ»⁵²:

Համամ Արևելացու անունով մեզ է հասել հարուստ մատենագրական ժառանգություն⁵³, որոնց մեջ նաև «Մեկնութիւն Առականց Սողոմոնի», «Մեկնութիւն Յովբայ «Ո՞վ է դա»-ի» երկերը: «Մեկնութիւն Սաղմոսաց», «Մեկնութիւն Սաղմոսին, որ է Ամբիծք», ինչպես նաև մի պատմագրական երկ համարվում են կորած:

Համամի անունով պահպանվել է նաև Դիոնիսիոս Թրակացու քերականական մի մեկնություն՝ «Մեկնութիւն Քերականին», որը տպագրել է Նիկողայոս Ադոնցը Դիոնիսիոս Թրակացուն նվիրված իր աշխատության մեջ⁵⁴:

Համամ Արևելացու մահվան թվականը ստույգ հայտնի չէ: Կնոջ հետ թաղված է Արցախի Վարանդա գավառի Ավետարանոց՝ այժմյան Ասկերանի Չանախչի գյուղում, որը ևս, ցավոք, դավադրաբար հանձնեցին Ադրբեջանին:

10-րդ դարի պատմիչ Մեսրոպ Վայոցձորեցին Մեսրոպյան Գահնամակում հիշատակում է ոչ միայն իշխանական տների անունները, այլ նաև երկրորդական գահերը, որոնց տերերն իրավունք ունեին ներկա լինելու թագավորական խնջույքներին: Ըստ այդ Գահնամակի՝ Արշակունի թագավորի խնջույքի սեղանին՝ 71-րդ բարձին, կարող էր բազմել Փառաճունի կամ Ռաճունի ազնվական տան իշխանը, որ Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Փառիսոս (Քուստ-ի-Փառնես, Փառնես, Քուստի) գավառի իշխանն էր⁵⁵: Նույն Գահնամակի 138-րդ բարձին բազմելու պատիվը Խաչյան ազնվական տան իշխանին է, որ Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի Խաչեն (Մեծիրանք, Մեծ Առանք) գավառի իշխանն է⁵⁶: Նույն Գահնամակի 139-րդ բարձին բազմելու իրավունքը Խաղբյան ազնվական տոհմինն է: Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի Հաբանդ գավառը անվանվել է նաև Խաբան, իսկ Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Սյուս Հաբանդ գավառը՝ Խաբանդ: Խաղբյանները հենց Հաբանդ գավառի տերերն էին, ովքեր Արցախի Առանշահիկ նախարարական տանից էին, որոնցից ծագել էին Խաղբալյանները,

⁵² Բախչինյան Հ., Շարականի գրապատմական ուղին, 5-14-րդ դարեր, Ե., 2012, էջ 140:

⁵³ Տե՛ս Մատենագիրք հայոց, հտ. Թ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 449-556:

⁵⁴ Տե՛ս Ադոնց Ն., Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի և հայ մեկնութիւնք նորին, Պետրոգրադ, 1915, նաև Մատենագիրք հայոց, հտ. Թ, էջ 534-553:

⁵⁵ Տե՛ս Մեսրոպ Վայոցձորեցի, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի մասին և սուրբ Ներսես հայոց հայրապետի պատմությունը, թարգմանությունը գրաբար բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վանո Եղիազարյանի, Ե., 2015, էջ 155:

⁵⁶ Տե՛ս անդ, էջ 165:

որոնց ժառանգները Պոռշյան իշխաններն էին⁵⁷:

Ուրեմն ըստ Վայոցձորեցու՝ դեռևս 4-րդ դարում Արցախում եղել են Արշակունի թագավորի խնջույքի սեղանին մասնակից լինելու պատվի արժանի իշխաններ Փառաճունի, Խաչյան, Խաղբյան ազնվական տներից⁵⁸:

10-րդ դարում Մովսես Կաղանկատվացու պատմությունը շարահարել է Մովսես Դասխուրանցին⁵⁹, որ կրկին Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Առանձնակ Ուտիք գավառից է, որտեղ գտնվել են Կաղանկատուքը և Դասխուրանը:

ВАНО ЕГИАЗАРЯН

АРЦАХ В ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

РЕЗЮМЕ

В древнеармянской литературе, начиная с 4 века, Арцах упоминается как «провинция-твердыня» и, согласно свидетельству Павстоса, граница Армении на востоке проходила по реке Кура. Город Партав, который находился в 5-6 километрах на северо-западе от современного азербайджанского города Барда, в 9 веке, по словам Анонимного Логографа, являлся городским поселением, находящимся на восточной границе Армении.

Согласно местнической табели армянских феодалов, составленной Месропом, в 4 веке арцахские князья из аристократических домов Парачуни, Хачян, Хагбян удостоились чести сидеть за одним пиршеским столом вместе с царем из рода Аршакуни. Арцахский монастырь Амарас, который Мовсес Хоренаци именуется Малым Сюником, был воздвигнут по распоряжению Григория Просветителя, и именно там в 338 году был похоронен его сын Григорис.

В 5 веке для проповеди христианства Месроп Маштоц посетил также Арцах и Кавказскую Албанию и основал там духовные школы.

Согласно «Географии», написанной в 5 веке и отредактированной в 7 веке, Арцах вместе со своими 12 провинциями входил в число 15 губерний Великой Армении.

Об Арцахе, как части Армении, упоминают историки Павстос, Егише, Мовсес Хоренаци, Себеос, Мовсес Каганкатваци, Гевонд, Анонимный Логограф, Мовсес Дасхуранци.

⁵⁷ Տե՛ս անդ, էջ 165:

⁵⁸ Ա. Հակոբյանը կարծում է, որ Մեսրոպյան Գահնամակի 135-րդ բարձին հիշատակված ազնվական տունը՝ «Գորոգուայր»-ը «հարաւարցախեան իշխանատոհմի» անվանում է. այս մասին տե՛ս Յակոբեան Ա., Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար, Ե., 2020, էջ 117:

⁵⁹ Տե՛ս Եղիազարյան Վ., Գրիգոր Նարեկացին և հայ գրականությունը 10-րդ դարում, Ե., 2018, էջ 260-272, նաև Եղիազարյան Վ., Աղվանից աշխարհի պատմության հեղինակների հարցի շուրջ, Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու՝ նվիրված բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մելս Սանթրյանի ծննդյան 80-ամյակին, Երևան, 2018, էջ 179-195:

В 6 веке в Арцахе правил царь Кавказской Албании Вачаган Благочестивый, окруживший себя лояльными представителями духовенства, среди которых выделяются: Матфей Книжник, Партавский архиепископ Шупагишо, Капагакский епископ Манасия, епископы Унан, Анания, Саак, Утикский епископ Под, Каганкатукский иерей Овсеп, Партавский иерей Матфей, придворный иерей Фома, Гайегучский иерей Погос, Црийский хорепископ Шмавон, Дарахочский иерей Матфей, Бетский иерей Абиказ, Манучейский иерей Урбатайр, иереи Овел, Пармиде и Акоб, Каганкатукский патриарх Бакур.

Среди писателей, работавших в Арцахе, в древнеармянской литературе упоминаются: Давтак Кертот, Мовсес Каганкатвацци, Архимандрит Григоратур, Овсеп Бртиайреци Пустынник, жившие в 7 веке; Арцахский князь Есаи Апумусе, Амам Аревелци, жившие в 9 веке; Мовсес Дасхуранци, живший в 10 веке, которые своими произведениями обогатили сокровищницу древнеармянской литературы.

Упоминания об Арцахе и арцахцах в древнеармянской литературе являются древнейшим неоспоримым доказательством исконного проживания армян на территории Арцаха, входившего в состав Великой Армении.

Ключевые слова: аристократические дома Парачуни, Хачян, Хагбян, Малый Сюник, историки, упоминавшие Арцах как часть Армении, Давтак Кертот, Мовсес Каганкатвацци, Архимандрит Григоратур, Овсеп Бртиайреци Пустынник, Арцахский князь Есаи Апумусе, Амам Аревелци, Мовсес Дасхуранци.

VANO YEGHIAZARYAN

ARTSAKH IN ANCIENT ARMENIAN LITERATURE

SUMMARY

Still in the 4-th century, in Ancient Armenian literature Artsakh was mentioned as a "strong province", and according to Pavstos, the Armenian border in the east was the river Kur. The town Partav, which was 5-6 km. north-west of the present town Barda in Azerbaijan, in the 9-th century was called an urban settlement near the east border of Armenia.

In the 4-th century, according to Mesropian Gahnamak (a proclamation of the positions, thrones or ranks of princes in the Armenian court). Parachuni, Khachyan, Khaghbyan princes of the Artsakh noble homes were honored to participate in the feast of Arshakuni King, In the Artsakh Amaras Monastery (named Minor Syunik by Movses Khorenatsi), built under the guidance of Gregory the Illuminator, the latter's son was buried in 338.

In the 5-th century, for the purpose of preaching Christianity, Mesrop Mashtots also visited Artsakh and Aghvank to open schools there.

According to the "Ashkharhacuiç", written in the 5-th and edited in the 7-th

centuries, the land of Artsakh was one of the 15 states of the Mets Hayk including 12 provinces.

Artsakh as a part of Armenia, was also mentioned by historians Pavstos, Eghishe, Movses Khorenatsi, Sebeos, Movses Kaghankatvatsi, Ghevond, Anonymous Conversation, Movses Daskhurantsi.

In the 6-th century Vachagan the Pious, King of Aghvan in cooperation with priests Matte Gitnavor, Partavi Shuphaghisho Archbishop, Bishop Manase of Kapaghak, Bishops Hunan, Anania, Sahak, Bishop Pod of Utik, Priest Hovsep of Kaghankatuk, ,Prist Matte of Partav, the King's door priest Toma, Priest Poghos of Gayeguch, Bishop Shmavon of Tsri, Priest Matte of Darahoch, Priest Abikaz of Bet, Priest Urbatayr of Manuche, Priests Hovel, Parmide and Hakob, Patriarch Bakur of Kaghankatuk.

In Ancient Armenian literature the names of Davtak Kertogh, Movses Kaghankatvatsi, Grigoratur Vardapet, Hovsep of Brtiayrets Anapatakan (the 7-th century), Esayi Apumuse Prince of Artsakh, Hamam Arevelci (the 9-th century), Movses Daskhurantsi(the 10-th century) were mentioned as writers acted in Artsakh. They contributed greatly to the treasury of Ancient Armenian literature.

The main information on the land of Artsakh and its people mentioned in Ancient Armenian literature is a incontrovertible proof of the Armenianness (Aryanism) of Artsakh of Mets Hayk.

Keywords: *Parachuni, Khachyan and Khaghbyan noble homes, Minor Syunik, historians mentioning Artsakh as a part of Armenia, Davtak Kertogh, Movses Kaghanka\|tvatsi, Grigoratur Vardapet(Monk), Hovsep Brtiayretsi Anapatakan, Esayi Apumusem, ruler of Artsakh, Hamam Areveltsi, Movses Daskhurantsi.*